

**I.YUSUPOVTIŃ PROZALIQ SHÍGARMALARINDA SÓYLEWGE
BAYLANISLI FEYILLERDIŃ QOLLANILIWÍ**

Qdırbaeva Nargiza Muratbay qızı,
*Ájiniyaz atındaǵı NMPI Qaraqalpaq tili hám
ádebiyatı tálim baǵdarı 2 v –kurs studentı*

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.19022000>

Annotaciya: *Maqalada I.Yusupovtıń shıǵarmalarında qollanılǵan feyiller analizlengen. Feyiller leksika-semantikalıq jaqtan óz ishinde bir qatar toparlarǵa bólingen hám mánisi boyınsha tallanǵan, gúrriń tilindegi feyiller mısallar arqalı kórsetilgen.*

Аннотация: *В статье проанализированы глаголы, использованные в произведениях И. Юсупова. Глаголы с лексико-семантической точки зрения разделены на несколько групп. По значению глаголы языка повествования показаны на примерах.*

Annotation: *The article analyzes the verbs used in the works of I. Yusupov. From a lexico-semantic perspective, the verbs are divided into several groups. According to their meaning, the verbs of the narrative language are illustrated with examples.*

Gilt sózler: *feyil, leksika –semantika, klassifikaciya, ózgeshelik, , lingvistika, kelbetlik, dinamik feyiller*

Ключевые слова: *глагол, лексика-семантика, классификация, особенность, прилагательный.*

Key words: *verb, lexical semantics classification, peculiarity, adjective*

I.Yusupovtıń prozalıq shıǵarmalarında feyiller birneshe leksika-semantikalıq ózgesheliklerge iye bolǵan halda tómendegishe qollanılǵan.

Feyiller hárqanday predmettiń qubılıslardıń is-háreket, qıymıl, jónelis (dinamikasın) hám taǵı basqa belgilerin bildiredi. Al, basqa sóz shaqaplarında bunday dinamikalıq qubılıs joq. Biraq feyil sózlerdi basqa da mánili sóz shaqaplarına salıstırıp qaraǵanıımızda, ol kóbinese atlıqlarǵa baylanıslı qollanıladı.

I.Yusupovtıń prozalıq shıǵarmalarında qollanılǵan dinamikalıq feyillerden sóylewge baylanıslı feyiller de ónimli ushırasadı.

Sóylewge baylanıslı feyillerden tómendegilerdi kórsetiwge boladı. Mısalı: Qant-shaydı Toz aǵaları ortasında bólistiriw jóninde aldın ala keńesip otır edi (14-bet). «Keńesip otır edi» qospa feyili adamlar arasındaǵı ózara qarım-qatnas nátiyjesindegi háreketi. Mısalı: Birese pálen awıldıǵı tólen she bay jer múlkinen birotala marhum etilip, kóshirip jiberipti desedi (13-bet).

Bul mısallardaǵı keltirilgen qospa feyiller adamlardıń sóylewi, boljap pikir aytıwı bolıp esaplanadı. Mısalı: Sońın ala bul Úseniń ata-anası tárepiнен qoyılǵan atınan da beter awızǵa alınıp ketti (11-bet).

Mısaldaǵı dıqqatqa alınǵan feyillerdi dara-dara «alınıw», «ketiw» dep tallaǵanda qıymıl-háreket leksika-semantikalıq topardaǵı feyildi bildiredi. Al, mısaldaǵı «awızǵa

alınıp ketiw» sózi arqalı kópshiliktiń «sóz qılıwı, aytıwı» degen túsinik payda boladı. Mısalı: Hayallar oǵan «Pańqıldıq qaynaǵa» dep *at berdi* (14-bet). «*Beriw*» feyili leksika-semantikalıq mánisi jaǵınan qıymıl-háreketti bildirse, «*at berdi*» feyili usı dáslepki mánisinen awısıp sóylew feyilin bildiredi. Mısalı: Gúlxatıysha óziniń qızlarǵa tán bolmaǵan iri jáne ótkir dawısı menen bir jaǵdaydı *túsindirip atır* (24-bet).

Bul qospa feyil hárekettiń iyesi tárepinen basqa jaǵdaydı túsindiririwi, aytıw sóylew feyili bildiredi. Mısalı: Gúlxatıysha óz qońsısı Seydan ǵarrınıń Tozǵa kiriwge qaytıp *úgitlegenin*, biraq ele kóndire almay júrgenligin *qızıw túrde aytadı* (15-bet). Bunda «*úgitlegenin*», «*qızıw túrde aytadı*» feyilleri Gúlxatıyshanıń sóylewin bildiretuǵın feyil sózler. Mısalı: Paqırbay márdikarda júrgen waqtında úyrengen azıń-awlaq russha sózlerin aralastırıp *sóyleytuǵın edi* (15-bet). «*Sóyleytuǵın edi*» qospa feyili leksika-semantikalıq jaqtan sóylew feyiliniń toparına kiredi. Mısalı: Úsen pańqıldıq saqalın sıypap *quwaqılana tústi* (17-bet). «*Tústi*» feyili jeke turǵanda baǵıt-baǵdar mánisindegi háreketti bildiredi. Al, bul feyil «*quwaqılana*» feyili menen dizbeklesip, leksika-semantikalıq jaqtan sóylew feyiliniń toparına ótken.

Mısalı: Sizlerge Seydan aǵanıń sol ataqlı gewishi jóninde bir qızıq *aytıp bereyin* (17-bet). «*Aytıp beriw*» qospa feyili sóylew feyiline kiredi.

Mısalı: «Gedeyler húkimeti» dep *gúbirlendi* ol (23-bet). Bir diyqan joldasına *sóylep baratır* (ǵw-bet). Mısallardaǵı «*gúbirleniw*», «*sóylep baratır*» feyilleri leksika-semantikalıq jaqtan sóylew feyilleriniń toparına jatadı.

Mısalı: Húkimet Seydan ǵarrınıki *deydi-aw* – dedi bir diyqan *kúlimlep* (26-bet). Mısaldaǵı «*deydi*» feyili sóylew feyiline, al «*kúlimlep*» feyili adamnıń háreket-halat feyiline kiredi. Mısalı: - Ha kórgensiz ǵarrı iyt, - dep *baqırdı* tislerin *qayrap* (34-bet). Diyqanlarǵa qolın bılǵap *baqırǵısı*, olar menen birge *ketkisi keldi* (38-bet).

Mısallardaǵı «*baqırıw*» feyili leksika-semantikalıq jaqtan sóylew feyiline, al «*qayrap*» feyili dene sezimine baylanıslı háreketti bildiredi.

Mısalı: Sizlerge Seydan aǵanıń sol ataqlı gewishi jóninde bir qızıq *aytıp bereyin* (28-bet). «*Ketkisi keldi*» qospa feyili háreket, qıymıl-qozǵalıstı ańlatadı.

Eliklew feyillerine de birqatar mısallardı atap kórsetiwge boladı. Bul topardaǵı feyiller semantikalıq jaqtan tábiyat qubılıslarındaǵı kórinis hám seslerge, adamnıń yamasa basqa janlı hám jansız zatlardıń sırtqı kórinis hám seslerine eliklew mánisindegi is-háreket proceslerin bildiredi. Mısallar:

Paqırbay onı jaqtırmay, teris qarap, *shońqaya qaldı* (16-bet). Bir hayal urshıǵına *súyenip, sılq-sısq kúldi* (18-bet). Onıń murtları *jıbırlap*, qolları *dirildey basladı* (34-bet). Biraq qápelimde júweriniń ekinshi jaǵındaǵı soqpaqtan *ǵawırlı shıqtı* (28-

bet). Bir waqıtta sırtta *ǵawırlı shıqtı* (29-bet). Biraq jol ashılǵan suw muzdı *jemirip*, qápelimde *ǵúwley jónelgende*, Seydan aldındaǵı muzǵa *túse almay*, suwǵa *ǵúmp etti* (31-bet). Birinshi mısaldıǵı «*shońqaya qaldı*» feyili adamnıń kórinisin bildiretuǵın háreket. Al, «*sılq-sılq kúliw*» feyili bolsa adamnıń kúlkisiniń ózine tán seske iye boılwı hám onıń adamnıń «*kúliw*» psixologiyalıq sezimi menen birge dizbeklesip bir háreketlik, eliklew mánisin ańlatıwı kórinedi.

Úshinshi mısaldıǵı «*murtları jıbırlap*» feyili adamnıń dene sezimine baylanıslı háreketi bildirse, «*dirildey basladı*» feyili adamnıń psixologiyalıq halatınıń kórinislik háreketin bildiredi.

Bul feyil leksika-semantikalıq mánisi boyınsha eliklew feyiliniń toparına kiredi. Tórtinshi mısaldıǵı «*ǵawırlı shıqtı*» feyili adamnıń seske baylanıslı eliklew háreketin bildiredi. Sońǵı mısaldıǵı «*ǵawırlı shıqtı*» feyili adamnıń seske baylanıslı bolǵan qrzǵalıs háreketi bildiredi. Usı mısaldıń quramındaǵı «*ǵúwley jóneliw*», «*ǵúmp etiw*» adamnıń seske baylanıslı «*ǵúw*, «*ǵúmp*» seslik eliklewishleri arqalı eliklew háreketin bildiredi. Mısaldıǵı «*muzǵa túse almaw*» qospa feyili adamnıń ózi tárepinen ámelge asırılatuǵın qıymıl-qozǵalıstı bildiredi.

Gúrrińde ǵáplerdiń qurılıwında, onıń quramında leksika-semantikalıq jaqtan bir toparǵa kiretuǵın feyil jumsalıp qoymay, bir neshe mánilik toparlarǵa kiretuǵın feyiller ushırasadı.

Olar birinshi leksika-semantikalıq topardan ańlatatuǵın mánisi boyınsha ekinshi topardaǵı feyiller qatarına ótip te otıradı.

Joqarıda kórip ótkenimizdey, onday feyiller eliklew feyillerinde de kóplep tabıladı.

Juwmaqlap aytqanda, feyiller hám onıń leksika –semantikalıq tábiyatı hár tárepleme izertleniwi kerek.

Ádebiyatlar:

1. Қутлымуратов Б. Хәзирги қарақалпақ тилинде атаўыш фејллер: Филол. илим. канд. дис. ... - Нөкис, 1963.
2. Муталлибов С. XI аср ёзма ёдгорликларида феъл категорияси. – Тошкент: Фан, 1975.
3. Насыров Д.С. Қарақалпақ тилинде келбетлик фејил хәм оның синтаксислик хызмети: Филол. илим. канд. дис. ... автореф. - Нөкис, 1954. – 20 б.
4. Юсупов И. Ғарры туттағы гүз. - Нөкис, 1963.